

KELET-KÖZÉP-EURÓPA FELZÁRKÓZÁSÁNAK LEHETŐSÉGE ÉS KILÁTÁSAI AZ EURÓPAI UNIÓBAN

Kőrösi István*

1. A heterogenitás és a dezintegráció tényezői Közép-Európában

A nemzetközi szakirodalomban gyakran felmerülő kérdés, hogy létezik-e egyáltalán Közép-Európa, és milyen dimenziókban? A tények arra utalnak, hogy földrajzilag, a történelmi fejlődést tekintve és gazdasági szempontból vizsgálva is létezik, de korántsem alkot szerves regionális egységet.

Földrajzilag Közép-Európát Németország, Ausztria, Svájc, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország és Szlovénia alkotják, és kétségtelenül Horvátország szorosan kapcsolódik hozzá. Közép-Európa történelmi fejlődésére a heterogenitás és többszöri, évszázados széttagoltság nyomta rá bélyegét. A konfrontatív stratégia gyakran dominált a kooperatívval szemben. Közép-Európa történelmi széttagoltsága sok negatív következménnyel járt és hozzájárult a térség keleti felében a félperifériára sodródás kialakulásához.

A kulturális nemzettudat, nemzet és állam viszonya, a történelmi múlt öröksége és hatása a jelenre, a vallási, etnikai, nyelvi, civilizációs tényezők, a történelmi sorsfordulók hatása és feldolgozása, a szomszédokhoz való viszonyulás mind-mind identitásformáló tényezők és egyben fontos alakítói a gazdasági, külpolitikai és biztonsági stratégiáknak. Ezek nagymértékben befolyásolják a regionális kötődések, kapcsolatok rendszerét és az integrációba való bekapcsolódás érdekeltiségi viszonyait. [PALÁNKAI (2009)]

A kelet-közép-európai országok 1989–90. évi rendszerváltásának lényege, hogy Közép-Európa egyidejűleg visszatért a piacgazdaságra és reintegrálódott Európába, gyorsan újrafűzte – immár új alapokon – nyugat-európai gazdasági

* Egyetemi docens, PPKE, tudományos főmunkatárs, MTA KRTK Világgazdasági Intézet
drikorosi@gmail.com

kapcsolatrendszerét. Közép-Európa azonban nem vált szerves régióvá gazdaságilag azóta sem. Sem a visegrádi térség és Szlovénia nem alkotnak együttesen közös régiót, sem pedig a földrajzi Közép-Európa nyugati része (Németország, Ausztria, Svájc) és keleti része (Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország és Szlovénia) nem forrt szervesen össze. Szerves régióról akkor beszélhetünk, ha a partnerek közötti összefonódás erősebb, mint a széttagoltság. A fő akadályt nem csak a fejlettségi különbségek nagysága okozza, hanem az, hogy a divergencia tényezői erősebbek, mint a konvergáló erők, így nem jöhet létre szerves kohézió.

1989-ben a közép-európai átalakuló országokat a rendszerváltás mellett elsősorban a „visszatérés a különbözőséghez” jellemezte. [Kiss J. L. (2003)] A kelet-közép-európai országok több okból nem tudtak (tudnak) egymás számára kölcsönös megoldásokat kínáló szoros partnerré válni: 1. azonos, illetve nagyon hasonló, súlyos problémákkal küzdöttek (küzdének), 2. nagyban hasonló volt a szocialista korszak gazdasági öröksége (lepusztult nagyvállalatok, párhuzamos nehézipari szerkezet, összeomlott KGST-piacok), 3. a gazdasági fejlődés mozgatórugói nem a kelet-közép-európai térségen belül, hanem kívül vannak. Valamennyi ország számára Németország a fő külkereskedelmi, tőkenyújtó, technika-szállító, beruházó és kooperációs partner, de gazdasági teherbíró képességét a vártnál is nagyobb mértékben és hosszabb ideig megterhelték a kelet-német tartományok reintegrációjának feladatai és költségei. Kiderült az is, hogy a kelet-közép-európai országok gazdaságilag sokkal gyengébbek és széttagoltabbak voltak, mintsem hogy gyorsan egybeépülhettek volna egy közös gazdasági régióba.

A keletnémet tartományok szanalásának nehézségei és költségei miatt Németország – a külkereskedelmi és tőkekapcsolatok bővítése ellenére – egyre óvatosabban, alaposan mérlegelve kezelte gazdasági kapcsolatait a visegrádi országokkal. A visegrádi országok az EU és a Nyugat térségi stratégiáiban a vasfüggöny lebontása után és az integráció kibővülésével hátrább sorolódott. Ennek legfontosabb okai a következők voltak: 1. Kelet-Közép-Európa nem volt válságrégió, amellyel stratégiaileg kiemelten foglalkozni kellett volna, 2. nincs stratégiaileg fontos nyersanyaga, energiaforrása, 3. a piacgazdaságra való áttérés nyomán az EU és a Nyugat ‘mindent’ megkapott. A kelet-közép-európai országok rendszerváltás utáni legfontosabb gazdaságpolitikai intézkedései voltak: a külkereskedelem és a tőkemozgások liberalizálása, a piacok megnyitása és az árak felszabadítása, a korábbi állami tulajdon gyors, olcsó privatizálása, döntően külföldi tulajdonú vállalatok kezébe juttatása.

Az EU (akkor még EK) örült Európa kettéosztottsága megszűnésének, a vasfüggöny lebontásának, a béke osztalékának, amelynek haszonélvezőjévé vált, de a rendszerváltás terheit, költségeit a rendszerváltó országoknak kellett állniuk.

2. Kelet-Közép-Európa és az EU-csatlakozás hatásai

A kelet-közép-európai országok rendszerváltása és bekapcsolódása az európai integrációba összefonódó folyamatot képeztek. Az EU a kelet-közép-európai országoknak az integrációba történt csatlakozásával új, minden korábbtól különböző helyzetben találta magát. Az EU keleti kibővítése során a közösség gazdasági-politikai rendszerváltó országokat fogadott be. Korábban az EU saját centrumát terjesztette ki, vagyis döntően politikai, geopolitikai, stratégiai okokból integrálta a dél-európai térséget, majd Ausztriát, Finnországot és Svédországot. Az EU és a kelet-közép-európai országok kapcsolatában a társulás, majd a csatlakozás megvalósítása hosszú és rögös út megtételével történt. A rendszerváltástól az EU-tagságig a kelet-közép-európai országokban 15 év erőfeszítéseire volt szükség, az EU pedig korántsem sietett a keleti kibővítéssel. Kül- és belpolitikai, gazdasági, pénzügyi, kereskedelempolitikai, biztonságpolitikai szempontból az EU és a NATO a kelet-közép-európai térség államainak alapvető orientációs iránytűjévé és vonzási centrumává váltak.

A kelet-közép-európai országok EU kapcsolatainak hatásairól szólva kiemelendő, hogy kereskedelempolitikai téren az EU részesítette pozitív aszimmetriában ezeket az országokat a nyújtott kedvezmények és a liberalizáció gyorsabb megvalósítása révén. Hangsúlyozni kell, hogy a tényleges piacnyitás előnyeiből viszont az EU folyamatosan sokkal nagyobb hasznot húzott és húz ma is, mint a kelet-közép-európai országok (a piacbővítés, az exportnövelés hasznából és a profitbevételek növekedéséből). [CSATH (2008)]

Az EU-csatlakozás hatását a visegrádi országokra és Szlovéniára annak függvényében értékelhetjük, hogy az EU miként járult hozzá: 1. a transzformáció megvalósításához, 2. a modernizációs beruházásokhoz, 3. az új európai nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódáshoz (a tényleges piacnyitáshoz), 4. a közvetlen beruházások gazdaságfejlesztő hatásához, 5. a vállalati együttműködés tartós kiépítéséhez, 5. az európai integrációba történő belépés nyomán a reálgazdasági előnyök tényleges realizálásához.

A transzformáció szempontjából nyilvánvaló, hogy azt maguknak a visegrádi országoknak kellett végrehajtaniuk, a saját helyzetükből adódott feltételek

közepette. A kelet-közép-európai országok EU-csatlakozása 2004-ben (és 2007-ben Romániáé és Bulgáriáé), sokkal negatívabb pozícióban történt, mint amelyet az integrációba a dinamikus fejlődési korszakokban bekapcsolódó országok élveztek.

Közép-Európa nyugati és keleti része között a kereskedelmi és gazdasági összefonódás megfelelő kialakításához pénzügyi erőforrás-transzferre van szükség, amely képes alátámasztani, finanszírozni a reálgazdasági kapcsolatok bővítését. Korántsem segélyekről, hanem ésszerű regionális és strukturális, üzleti alapon is életképes finanszírozásról van szó, amelynél azonban figyelembe kellene venni a kelet-közép-európai országok fejlesztési, struktúraátalakítási finanszírozási igényeit és ugyanakkor adósságszolgálati teherbíró-képességének korlátait. [BOTOS K. (2007)]

Az átfogó modernizációhoz a kelet-közép-európai országoknak kedvező feltételek mellett tőkebevonásra és technológia-transzferre van (volna) szükségük. Mindkettő, de különösen a tőkebevonás igen kedvezőtlen feltételek mellett történt. Az EU-országokból a kelet-közép-európai országokba irányuló tőke- és know-how transzfernek két fő, különböző sajátosságokat hordozó területe van:

1. A nemzetközi nagyvállalatok nagy projektumok keretében hosszú távú befektetési és leányvállalati stratégia alapján beszállító telephelyeket létesítenek, erősen tőkeintenzív technológiával a kelet-közép-európai országokban. Nagy volumenű beruházásokat valósítottak meg, kettős céllal: az olcsó beszállítások révén nyert költségelőny jelentős a nyugati partner számára (ez exportot indukál, javítva a visegrádi országok export-statisztikáját) és a gyártott termékekkel piacszerzés a visegrádi országokban (ez piacelhódítással, az adott országok termelőinek kiszorításával és a fogyasztói vásárlóerő elszívásával jár).

2. A nyugati kisvállalatok relatíve kis beruházásai (amelyek azonban abszolút értékben jelentősek), a visegrádi országokban főleg a különböző termékek forgalmazásában, a szolgáltatásokban és részben a vendéglátásban valósultak meg. Ezek többsége rövid távú haszonmaximalizálásra és a korábbi hiányterületeken elért extraprofit szerzésére törekszik. Az EU-cégek piaci behatolása a kelet-közép-európai országokba nagymérvű volt és a 2008. évi válságig jelentős dinamikát mutatott, míg ugyanez fordítva alig következett be. E téren is aszimmetrikusak az előnyök az EU, elsősorban Németország és Ausztria javára. A 2008-2010-es válság kezelése után évtizedünk első felében ismét megélnék a külföldi tőkeberuházások a kelet-közép-európai országokban.

A kelet-közép-európai országok közötti kapcsolatokat az EU-cégek közül elsősorban a multinacionális nagyvállalatok befolyásolják. A Volkswagen kivételével a tíz legnagyobb befektető névsora teljesen különböző mind a négy

visegrádi országban, ám a piaci kínálatban való jelenlétük mindenütt párhuzamos, ami a régió belüli egy fő telephely kiválasztására épülő stratégiát jelzi. Ezzel egyidejűleg észrevehető a törekvés, hogy az egyes visegrádi országokban más-más termékcsoport vagy részegység előállítására szakosodnak. A transznacionális vállalatok a közép-európai térség keleti felének egymás közötti és az EU nyugati részével való kereskedelmét is növekvő mértékben befolyásolják.

Az EU fő hatása a kelet-közép-európai országok külkereskedelmére, hogy maga felé téríti, vonzza azt. A kelet-közép-európai országok a rendszerváltás és a KGST összeomlása nyomán új orientációval intenzíven az EU felé fordultak, versenyképesen exportálható árualapjaikat oda terelték át. Az EU-ból származó behozatal versenye a kelet-európai országokban jelentős belföldi termelést és egymás országaiból származó importot szorított ki e térségben. A párhuzamos termelési kapacitások is az egymás közötti kereskedelmet korlátozták.

3. Érdekelt-e az Európai Unió egy sikeres kelet-közép-európai régió létrehozásában?

A kelet-közép-európai országok földrajzilag, geopolitikailag, stratégiai helyzetüknél fogva fontos szubrégiót alkothatnak Európában, de gazdasági összefonódottságuk mértéke és politikai gravitációjuk alapján nem. A térség gravitációs központja a régió kívül található: a fő gazdasági és pénzügyi partner az EU, elsősorban Németország, kisebb mértékben Ausztria. A kelet-közép-európai országok külkapcsolataiban a politikai és a gazdasági célok egyaránt a térségen kívülre mutatnak, azaz Nyugat-Európa felé. A kelet-közép-európai régió belüli gazdasági kohézió gyenge, a fő célok, a stabilitás és egy egészséges szerkezetben történő fenntartható fejlődés, valamint a biztonsági igény kielégítése csak az integráció révén biztosítható.

Fontos figyelembe veendő tényező, hogy az EU nyugati, főleg német és osztrák exportőrei számára is előnyös lenne, ha nem széttagolt, hanem egységesülő közép-európai piacon tevékenykedhetnének. A kelet-közép-európai országok külgazdasági kapcsolatrendszerüket és annak megfelelő belföldi termelési és exportstruktúrájukat csak a világgazdasági, az integrációs és a regionális fejlődés követelményeinek együttes figyelembevételével alakíthatják sikeresen. A közép-európai regionális kapcsolatépítés a térség országai fejlődésének fontos előmozdítója lehet, ugyanakkor szerves integrációs stratégia nélkül nem valósítható meg. Az egymás közötti kereskedelem arányának növekedése csak megalapozott fejlesztési stratégia eredménye lehet, de nem mesterségesen ösz-

tönzött cél. Kelet-Közép-Európát nem lehet és nem is célszerű relatíve önálló, behatárolt régióvá szervezni, mivel szuboptimális méretű lenne, a fejlesztési impulzusok és a technika-import csak kívülről, az EU-ból, hangsúlyozottan Közép-Európa nyugati feléből és távolabbról, az EU fejlett országaiból jöhetnek. Bár az erőviszonyok nyilvánvalóan hosszabb távon is aszimmetrikusak maradnak, de kölcsönös, tartós előnyöket biztosító gazdasági kapcsolatrendszer kiépítését kell megvalósítani.

Az EU számára is fontos pozíciójának erősítése a világgazdaság többi centrumával való éleződő versenyben. Az integráció tágabb térben való stratégiát jelent. A multinacionális vállalatok egyébként is globális stratégiát követnek. Kelet-Közép-Európa szerves beágyazódása az EU-ba egyben egy érdemben közös közép-európai térség létrejöttéhez is közelebb vezethet. Az EU-ból jövő működőtőke-beáramlás hatásai négy szűk keresztmetszet feloldását is lehetővé teszik: a belső megtakarítások, beruházások elégtelensége, a gazdaságfejlesztés finanszírozási problémájának kezelése, a management korszerűsítése, a technológiai rés csökkentése.

Európa kettészakítottsága 1989-ig a földrész két része közötti munkamegosztást eltorzította, szintjét mélyen az ésszerűnél alacsonyabbra vetette vissza. Ez nem csak Kelet-Közép-Európa fejlődését gátolta, de Nyugat-Európa világgazdasági pozícióinak romlása is bekövetkezett. A fejlődést történelmi dimenzióban tekintve, mivel az USA szoros munkamegosztást alakított ki Kanadával és egyre inkább Mexikóval is, ami a NAFTA létrehozásával intézményi megerősítést is nyert, Japán pedig egyre szélesebb munkamegosztási kapcsolatrendszert és beszállítói, felvevőpiaci háttérrel épített ki Délkelet-Ázsiában, Nyugat-Európának is elengedhetetlenül szüksége van nem csak piacainak bővítésére, hanem szélesebb alapokon nyugvó fejlesztési és kooperációs bázis kialakítására. Erre az egyetlen természetes földrajzilag közeli térség Közép-Európa. Ugyanez igaz politikai és biztonsági szempontból is. Kelet-Közép-Európa tényleges beépítése az európai munkamegosztásba és de facto mélyebb integrálása lényegesen növelné az Európai Unió világpolitikai súlyát és megerősítené Európát a világgazdasági versenyben. A visegrádi országok csatlakozása az EU-hoz azt is jelentette, hogy keleti határa 350-400 kilométerrel keletebbre került, így a stabilitás övezete földrészünk nagyobbik részét foglalja magába. Ettől a kelet-közép-európai térség országai a tényleges összefonódást várták, azonban a felértékelődés nem következett be, az EU nyugat-európai és közép-európai térségének nyugati országai (Németország és Ausztria) azt érzékelték és úgy értékelték, hogy biztonsági zónájuk keletre tolódott, így ebből a szempontból kevesebb stratégiai figyelmet szenteltek a visegrádi térségre. Lengyelország,

Szlovákia, Magyarország és Szlovénia az EU schengeni övezetének határállamai, ami nem kis feladatot ró rájuk.

A „koncentrikus körök Európája”, a „többsebességű Európai Unió” és a „kemény mag”-ra építő EU-koncepciók közös vonása annak a ténynek a tudomásul vétele, hogy az EU tagállamainak tényleges integrálódási színvonala és keretfeltételei nem azonosak.

A csatlakozás nyomán méginkább nyilvánvalóvá vált, hogy a kelet-közép-európai térségben az EU-cégek a nyugat-európai piacok lassú bővülése miatt fokozottan törekednek a csatlakozott országok vásárlóinak meghódítására. Az ipari termékek és szolgáltatások piacán egyértelműen erősödött az EU-beli szállítók versenye, ami jelentős átrendeződéssel és a belföldi vállalatok piacvesztésével járt a kelet-közép-európai országokban. Számunkra fontos tanulság, hogy az egyes ágazatokban a költségszínvonalbeli, szerkezeti és termelékenységi különbségek függvényében egyaránt találhatók dinamikusan fejlődő és leépülő alágazatok, szegmensek, termékek. Az EU-tagság fontos következménye, hogy a kelet-közép-európai országok számára is az EU-cégekkel történő kereskedelem és együttműködés belpiaci feltételekkel bonyolódik le, így a versenyelőnyöket döntően az erősebb partnerek aknázhatják ki. [FARKAS B. (2007)].

A kelet-közép-európai országok felvételére való hajlandóságot csakúgy, mint a korábbi kibővítések esetében, az EU politikai akarata és készsége döntötte el. A nyugat-európai, a német és osztrák vállalatok saját termelésüket racionalizálhatták és fajlagosan olcsóbbá teheték a kelet-közép-európai országokból származó import révén, így versenyképességüket a költség- és ártényezők révén javíthatták. A visegrádi országok számára a fő előny a tőke és a technika vonzása révén megvalósult modernizáció. Az európai integrációba beépülő gazdasági szerkezet kialakítását azonban nem tudták saját stratégiával, tőkeerővel és beruházásokkal megvalósítani, így nem jött létre a gazdasági struktúrák szerves egymásba építése, ami stabilizálóan hatott volna Közép-Európára és Nyugat-Európára is.

4. A Duna-menti regionális együttműködés kilátásai

A délnémet–osztrák–magyar gazdasági kapcsolatok több mint ezer évre nyúlnak vissza. A Duna-völgyi térség kereskedelmének számottevő, több száz éven át nagyobbik része egymás felé irányult. Az 1989-es közép-európai, benne a magyar történelmi fordulat után, a megnyílt lehetőségekkel élve, a kölcsönös

gazdasági érdekek alapján ismét új lendülettel fordultak egymás felé a délnémet, az osztrák és a magyar partnerek. A fokozatosan kibontakozó és tovább erősítendő Duna-menti, délnémet-osztrák-magyar gazdasági együttműködés ígéretes távlatot nyithat egy dinamikus európai régió (eurorégió) kiépítésére.

Németországon belül egyértelmű a délnémet térség, főleg Bajorország és Baden-Württemberg vezető szerepe a dunai térségben, a gazdasági fejlettség, a növekedési dinamika, a szerkezeti korszerűsödés és a külpiaci nyitottság terén egyaránt. E két tartomány áll az élen Ausztria és Magyarország Németországgal folytatott kereskedelmében, szállítóként, felvevőpiacként és kooperációs partnerként. (Mindkét ország esetében jóval 40 százalék feletti arányban.) Az Ausztria EU-csatlakozása után eltelt immár másfél évtized új impulzust adott a délnémet térséggel való szoros összefonódottság további kiépülésének, amelyben a térségi súlypontokat Bajorország, Baden-Württemberg, Salzburg, Vorarlberg és Felső-Ausztria tartományok képviselik. Tirol földrajzi kulcspozícióját tartósította az észak-déli kereskedelemben a német-olasz tranzit fő útja, a Brenner. Ezzel párhuzamosan azonban egyre inkább felértékelődik a Duna-völgyi irányú kereskedelmi, szállítási, infrastrukturális és kooperációs tengely szerepe. A beruházások és a kooperációk a Duna völgyében erős regionális sűrűsödést mutatnak. A délnémet-osztrák-magyar együttműködésben résztvevő fő területek Németországban Bajorország és Baden-Württemberg, Ausztriában Bécs, Felső- és Alsó-Ausztria, Burgenland, Magyarországon a Duna-menti, észak-dunántúli megyék és Budapest. A dunántúli városok közül Győr, Sopron, Székesfehérvár, Szombathely és Szentgotthárd vonzza a legtöbb német és osztrák tőkét, összesen magyarországi beruházásaik több mint 80 százalékát. A Duna-völgyi kapcsolatok fejlődése szempontjából fontos, hogy az egyszerű, betanított bér munkán alapuló ügyletek egyre inkább háttérbe szorultak, s éppen a német- és az osztrák-magyar együttműködésben előtérbe kerültek a hosszabb távú, szerves beszállítói kapcsolatok, amelyek tartósabb, stabilabb összefonódást biztosítanak.

2010 óta kibontakozóban van a Duna-menti országok szorosabb együttműködése az ún. Duna-stratégia keretében. Az EU állam- és kormányfői 2009 júniusában felkérték a Bizottságot, hogy 2010 végéig dolgozza ki az EU egy Duna-völgyi régió stratégiájának részleteit. 2010 februárjában Magyarországon folytak magas szintű egyeztetések nyolc ország: Ausztria, Bulgária, Csehország, Magyarország, Németország, Románia, Szlovákia és Szlovénia képviselői között. Elhatározták, hogy közösen keresik a megoldásokat a régió előtt álló kihívások; különösen a szállítási infrastruktúra, az energiabiztonság, a környezetvédelem és a természetvédelem területén és közösen lépnek fel a

globális válságproblémák kezelése érdekében, amelyek közül a klímaváltozást külön is kiemelték. A Duna-völgyi térségben összesen mintegy 80 milliós népesség él, azaz a régió lakossága kb. egyenlő nagyságú Németországgal. Ugyanakkor a térség fejlettségi mutatói – a német és osztrák mutatókat kivéve – csak töredékét éri el a németországi átlagnak. A dunai térség fő konkrét feladatai között szerepel a közlekedés-szállításon túl a vízgazdálkodás és a környezetvédelem határokon átnyúló problémája és az országhatárokon átívelő interregionális projektek megvalósítása. A Duna-stratégia megvalósítása érdemben hozzájárulhat a térség gazdasági, politikai biztonságának erősítéséhez. (Az EU Duna-stratégiájáról lásd: ec.europa.eu/regional_policy/sources/.../mag37_hu.pdf)

A délnémet és a nyugat-ausztriai területek fejlettségük színvonala és kiegyenlítetttsége, a kapcsolatok szorossága alapján már régóta összetartozó régiót alkotnak. E térséggel a kapcsolatok szorosabbra fűzése a magyar gazdaság felzárkózásának fontos tényezője, amely belátható távlatban elvezethet egy délnémet-osztrák-magyar régió kialakulásához, amely fokozatosan tovább épülhet keletre, délkeletre. Nyugat-Európában a szerves régióképződést követte az integráció, a Duna-völgyi térségben viszont az integrációs kapcsolatok fejlesztése vezethet el a régió fokozatos kiépítéséhez.

5. Kelet-Közép-Európa kulcsproblémái, felzárkózásának lehetősége és kilátásai

Közép-Európa nyugati és keleti felében 25 évvel ezelőtt a politikai és gazdasági szereplők, a polgárok nagy várakozásokkal, reményekkel és illúziókkal tekintettek a vasfüggöny lebontása és a kelet-közép-európai országok rendszerváltása nyomán létrejött helyzetre. Objektív okokból sem Nyugaton, sem a rendszerváltó országokban nem voltak, nem lehettek megfelelően felkészülve a mélyreható átalakulás sokrétű következményeire. A nyugat-európai országok alkalmazkodó politikai partnereket, a vállalatok új, olcsó, kedvező termelési telephelyeket és könnyen meghódítható új piacokat reméltek Kelet-Közép-Európában. A térség keleti felének országai pedig gyors felzárkózásban, mielőbbi integrációban és a Nyugathoz hamar közelítő életszínvonalban bíztak, s azt remélték, hogy mindez nagyobb megrázkódtatások, bizonytalanságok és túl nagy áldozatok nélkül elérhető.

25 évvel később, 2015-ben megállapítható, hogy az átalakulás terhei és költségei, s főleg a bizonytalanság a vártnál nagyobbak lettek Kelet-Közép-

Európában. Az EU (EK) hamar érzékelte, hogy a keleti kibővítés minden korábbinál nehezebb feladat lesz, ezért igyekezett az új tagok felvételéről óvatosan és számára kedvező időtávban dönteni. A koppenhágai kritériumok politikai, intézményrendszerbeli téren és az integráció-érettséggel szemben támasztottak minden korábbinál keményebb feltételeket, az egységes belső piacoz való alkalmazkodás és a maastrichti követelmények pedig a pénzügyi fegyelem és stabilitás terén állítottak fel kemény mércét. (A maastrichti követelmények elfogadása az EU-tagság feltétele, teljesítésük pedig az euróövezethez való csatlakozás kritériuma.)

Gazdasági, pénzügyi téren valamennyi közép-európai ország fő feladatai közé tartozik, miként lehetne egyszerre biztosítani a fenntartható, hosszú távon stabil, jó (javuló) struktúrában végbemenő, környezetbarát és versenyképes fejlődés keretfeltételeit a pénzügyi fenntarthatóság, majd a fiskális és monetáris stabilitás egyidejű megteremtésével együtt. A pénzügyi stabilizáció ugyanakkor nem épülhet restrikcóra, az előbbit csak tartós fejlődés bázisán lehet megvalósítani. Ez az állam aktív, adekvát szerepvállalását indokolja. [BOTOS K. (2011)]

A kelet-közép-európai országokban szerves, a saját adottságoknak megfelelő fejlesztési stratégiákat kell kidolgozni és azok megvalósíthatóságának feltételeit biztosítani. A gazdasági adatok azt mutatják, hogy a kelet-közép-európai országok többségében 2000 körülre érték el az 1988. évi, a rendszerváltás előtti GDP-termelés szintjét reál értékben. Az ezredforduló utáni fejlődést, a megkezdődött felzárkózást a 2008 őszen kirobbant válság szakította félbe. A válság előtti GDP-szintet a visegrádi országokban csak 2010 után, Magyarországon 2014-ben sikerült újra elérni. (Lengyelországban a válság idején is növekedés volt.) A válságban újra bebizonyosodott, hogy a szociális piacgazdaság stratégiájának két alapértéke: a valutastabilitás és a szolid, kiegyensúlyozott állami költségvetés elengedhetetlen a válságok elkerüléséhez. Ez a szociális piacgazdaság alapelveinek betartására int. [BOD (2009)]

A visegrádi országokban a rendszerváltás óta mind a termelés, mind a külkereskedelem szerkezete több mint 70 százalékban átalakult, modernizálódott. Ezt a szerkezetátalakulást azonban döntően nem saját erőből és tőkével hajtották végre, nem a belföldi vállalatok teljesítménye, hanem derivátum, azaz a megtelepedett multinacionális vállalatok beruházásainak és export-import stratégiáinak következményeként alakult. Ezért a strukturális átalakulás hasznát is döntően a külföldi tulajdonú vállalatok fölozik le, amelyet növekvő mértékben kivisznek a kelet-közép-európai országokból, transzferek és profitrepatriálás révén.

Külföldi tőke bevonására a kelet-közép-európai országoknak az elmúlt 20 évben folyamatosan szükségük volt. Ennek két fő formája a kölcsöntőke, azaz hitelfelvétel és a működőtőke-beruházások. Az előbbi nyomán abszolút értékben Lengyelország, relatíve Magyarország adósodott el a legnagyobb mértékben. A térség többi országában az adósságteher aránya nem túlzott mértékű. Az adósságállomány GDP-hez viszonyított arányát tekintve Kelet-Közép-Európa – Magyarország is – jobban áll, mint az euróövezet átlaga. Lengyelországban, Csehországban és Szlovákiában az állami adósságállomány/GDP-arány jóval a maastrichti 60 százalékos küszöbérték alatt van, Magyarország állami adósságállománya 77-78 százalék körül van, míg az euróövezet átlaga 90 százalék feletti adósságot mutat. Az adósságtelepítés folytatódik a visegrádi térségben. Ez a tény felértékeli a kelet-közép-európai országokat a befektetők számára és különösen jelentős az a tény, hogy egyszerre valósul meg a stabilitásorientált gazdaságpolitika és az EU-átlagot jóval meghaladó gazdasági növekedés. (Magyarországon a növekedés üteme jelenleg az EU-átlagnak több mint kétszerese.)

Pénzügyi téren kulcsprobléma, hogy a kamatok emelkedése és az árfolyamváltások nyomán az adósságszolgálat (a törlesztés+kamatkiadás) gyorsabban nőtt, mint a bruttó hazai termék értéke. Ez a leginkább Magyarországot és Lengyelországot sújtotta. A kamatteher gyorsabban nőtt, mint az államok adóbevételei, a hazai vállalatok profitja és a lakosság bér- és egyéb jövedelmei, ezért mindhárom szféra pénzügyi pozíciója drámaian megromlott, főleg Magyarországon. Hosszabb távon, ha a hitelek kamatlába magasabb, mint a termelésben elérhető profitráta és a bérek növekedése, akkor adósságcsapda alakul ki, mert a felvett hitelek törlesztését a reálgazdaság teljesítménye nem fedezi.

A működőtőke-bevonás a térség országaiba nagymértékű (Szlovénia kivételével). A legtöbb tőkét Lengyelország és Csehország vonta be, relatíve pedig Csehország és Magyarország áll az élen. A működőtőke-beruházások fő előnyei az elmúlt 25 évben Kelet-Közép-Európában: hozzájárulás a bruttó hazai termék (GDP) növekedéséhez, korszerű technológiák behozatala, a termelékenység és a termelés-szervezés színvonalának javítása, részben munkahelyteremtés. [KATONA (2007)] Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az alkalmazott munkaerő több mint 70 százalékát, a beruházott tőke kb. 30 százalékos aránya mellett, a belföldi kis- és középvállalatok foglalkoztatják a visegrádi országokban. A működőtőke-beruházások további pozitívuma, hogy korábbi szűk keresztmetszetek megszüntetését tették lehetővé (korszerű telefonhálózatok kiépítése, a bankszolgáltatások színvonalának javítása és a kereskedelmi hálózatok fejlesztés-

tése). A fő negatívum a hazai termékeket kiszorító hatás és gyakran az, hogy a termelési vertikum kevésbé fejlett elemeit (összeszerelő tevékenység) telepíteték Kelet-Közép-Európába. Ez is változóban van, főleg a gépkocsigyártás, az információs és kommunikációs technológia és a gyógyszergyártás területén.

A külkereskedelmi mérleg helyzete szempontjából kedvező volt a fejlődés 2008-ig (a válság előtt) Csehországban, ahol pozitív külkereskedelmi egyenleg alakult ki és Magyarországon, ahol az EU-val szemben kiegyenlített, sőt több évben pozitív volt a mérleg. Ehhez a multinacionális nagyvállalatok exportja döntően járult hozzá. Az exportbevételeik nagy részét ugyanakkor kiviszik Kelet-Közép-Európából, így a fizetési mérlegre a profitkivitel negatív hatást gyakorol. A jövedelemkivonás mértéke 2005 után igen megnőtt, főleg Magyarországon és Csehországban. A kelet-közép-európai térségből 2008-ban, a válság első évében csak profitrepatriálás és kamatkivitel révén kb. 44 milliárd dollárt vontak ki! Magyarország külső adóssága 2004–2009 eleje között két és félszeresére nőtt, Lengyelországé pedig 2003–2007 között megkétszereződött [LÓRÁNT K. (2009)].

Kelet-Közép-Európa gazdasági, pénzügyi pozícióinak javításához átfogó, a fenntartható fejlődés feltételrendszerét megteremtő gazdaságpolitikára van szükség. Kelet-Közép-Európa felemelkedésének kulcstényezőire kell összpontosítani. Tartós fejlődést kell beindítani, a növekvő gazdaságban keletkező jövedelemnövekedés alapot teremthet a hazai megtakarításokra, amelyeket minél hatékonyabb hazai reál (termelési) beruházásokra kell fordítani. Ésszerű szabályozással biztosítani kell, hogy a termelés profitrátája magasabb legyen, mint a hitelkamatok.

A szerves fejlődés megalapozásának döntő tényezője a humán erőforrás fejlesztése, ez a hatékony foglalkoztatás-növelés bázisa. A közoktatás, a tudomány, a kutatás-fejlesztés, a kultúra és az innováció egységes láncolatot alkotva, együtt határozza meg az országok fejlesztési kilátásait. Ezekre a területekre a két világháború között éppen a világgazdasági válság körüli években Magyarország és Finnország költöttek relatíve a legtöbbet, akkori nemzeti jövedelmük mintegy 15 százalékát. (Ez a jelenlegi GDP-adatokkal nem hasonlítható össze, de a jelenlegi kiadásoknál nagyságrendileg nagyobb arányt jelentett.)

Az oktatási kiadások aránya alacsonynak értékelhető Kelet-Közép-Európában. Demográfiai okokból az alacsony képzésben lévők száma stagnáló illetve csökkenő tendenciát mutat, de a felsőfokú képzésben résztvevők meredeken nőtt, így nem indokolt a képzési ráfordítások csökkentése, hanem növelésükre és főleg jobb struktúrában történő elköltésükre lenne szükség.

A felsőfokú képzés strukturális összetételét érdemben szabályozni, javítani kellene.

A legjobb foglalkoztatáspolitikát éppen az oktatás- és képzési politika, mert hosszú távra meghatározza a rendelkezésre álló munkaerő minőségét és strukturáját. Kelet-Közép-Európában, de EU-szerte e téren súlyos probléma, hogy a közép- és felsőfokú oktatást mennyiségileg ugyan kiterjesztették, azonban minőségi színvonala gyakran nem tartott lépést a kor követelményeivel, sőt romlott. Kelet-Közép-Európában a XX. század második felében a munkaerő minősége, szakképzettségi színvonala viszonylag magasabb volt, mint az országok gazdasági fejlettsége. 2015-ben sajnos fordított a helyzet, a humán tőke színvonala és szerkezete több területen drámaian romlott és jelentős munkaerőhiány alakult ki a nyugdíjazások, az utánpótlás elmaradása és az elvándorlás miatt (szakmunkások, szerelő-javító szolgáltatások és főleg egészségügyi személyzet).

A gazdaság túlmutat önmagán, a társadalmat, az embert kell szolgálnia. Ehhez a sokszoros deficitek, hiányosságok, torzulások kiküszöbölésére sürgős szükség van: értékrendi, erkölcsi, társadalmi, kulturális, szociális normák, strukturális torzulások, szociális ellátó rendszerek működésestb. [KÁDÁR B. (2007)]

Korunkban az országok felemelkedése és versenyképessége négy fő terület fejlődésétől függ: 1. az egészségügy, 2. az oktatás, tudomány, kutatás-fejlesztés és innováció, 3. az infrastruktúra, különösen a közlekedés és az információs és kommunikációs technológia, 4. a környezetgazdaság fejlődési dinamikájától. 32 ország több évtizedes adatsorai bizonyítják, hogy mindazok az országok felemelkedtek, amelyek ezeket a kulcsterületeket dinamikusan fejlesztették és mindazok hanyatlottak, amelyek ezeket elhanyagolták.

Az EU-országokbeli tapasztalatok azt mutatják, hogy a modernizáció, a munkahelyteremtés és a versenyképesség szempontjai minden korábbinál szorosabban összefüggnek. Az aktív munkaerő-piaci politikának ezért együttes ösztönzésükre kell koncentrálnia, éppen a pénzforrások szűkössége miatt. Szükséges lenne mindenütt a hazai találmányok otthoni bevezetésének, alkalmazásának támogatása, a belföldi K+F és innovációs bázisok megerősítése, ésszerű fejlesztése. A foglalkoztatásban viszont, főleg a kisméretű gazdaságokban, döntő szerepet játszanak a hazai kis- és középvállalatok, az aktív munkaerő-piaci politikával ezért az ő helyzetüket, versenypozíciójukat kellene javítani. A közép-európai országokban az innováció és a kreativitás keretfeltételeinek javítására van szükség, a szellemi tulajdonjogok rendszerének és

hatékonyságának, a szabadalmaztatási rendszer modernizálása révén. [KÖRÖSI (2012)]

Közép-Európának a 2010-es években döntően meg kell újítania az energiatermelési és -fogyasztási politikáját és új alapokra kell helyezni környezetgazdálkodását. A világ energiakeresletének és -termelésének alakulása azt valószínűsíti, hogy az energiaárak távlatban jóval az átlagos infláció felett emelkedhetnek, ingadozásuk amplitúdója már is nagymértékben megnőtt. Közép-Európa folyamatosan nagymértékben energiainportra szorul és nincs közös energiapolitikája, ami sebezhetőségét növeli. Jelenleg azonban energiahordozókból túlkínálat van a világpiacon, ami a túlnyomórészt importőr Európának igen kedvező. A 2010 márciusában elindított EU-2020 program tükrében különösen megfontolandó lenne, hogy egységnyi energiatakarékosság olcsóbb és a fejlődés szempontjából is hasznosabb, mint egységnyi többletfogyasztás. A közép-európai országok energiaprogramjait elsősorban a térségen belüli, megújuló energiaforrások kiaknázására kellene összpontosítani, ami pozitív lenne a beruházások, a növekedés és a környezet állapotának javítása szempontjából egyaránt. Az ökológia terén különösen hatékony innovációs programok elindítására lenne lehetőség, megfelelő stratégia és finanszírozás mellett.

A 2008–2010-es válság súlyosan érintette a közép-európai országok gazdaságát és pénzügyi helyzetét. A válság nem csak meggyengítette Közép-Európát, hanem megrendült a gazdaságpolitikákba és a pénzügyekbe vetett bizalom. A válságkezelés a növekedés beindítása, majd generálása viszonylag rövidebb időtávú, a pénzügyi egyensúlyhiányok következményeinek kezelése azonban hosszabb távra kiható folyamat. A tudományos fejlődés, oktatáspolitikai, kutatás-fejlesztés és innováció hatása a világgazdasági versenyképesség alakulására igen hosszú időhorizontú, évtizedes aktivitást igényel. [HALMAI (2006)]

Komplex innovációs politikára van szükség, amely újra beindítja az értékteremtő folyamatokat, új alapokra helyezi a gazdasági, műszaki megújulást, s különösen megpróbálja megteremteni az értékalapú, etikus, tudásvezérelt felemelkedést a közép-európai országokban. A hosszú távú, fenntartható növekedést generáló és ugyanakkor ennek révén stabilitást teremtő gazdaságpolitika csak együtt vezethet sikerre. [CSABA (2014)].

A gazdaságfejlesztés kulcskérdése a beruházások tendenciájának alakulása. A 2008–09-es válság után 2013-tól érdemben megélénkültek a beruházások és 2014–15-ben tartós beruházási konjunktúra bontakozott ki a visegrádi országokban, kiemelkedően Magyarországon is. A beruházások meghatározó szerepet játszanak a termelés értéknövekedése, a technológiai fejlődés, az

innováció és a humántőke-potenciál hasznosítása terén egyaránt. A beruházók számára kulcsfontosságú a termelési feltételek, fajlagos költségek, méretgazdaságosság és a piaci értékesítés alakulása nyomán reálisan elérhető profitráta. A beruházások rentabilitása szempontjából a finanszírozás és a humán tőke hasznosítása a legfontosabbak közé tartoznak. A relatív árstabilitás, illetve a tartósan alacsony infláció javítja a közép- és hosszabb távú beruházások tervezhetőségét és kiszámíthatóságát. 2014-ben és 2015-ben Magyarországon és a visegrádi térségben a fogyasztói árszínvonal csökkent, illetve stagnált, de ha leszámítjuk az energiaárak jelentős csökkenését, akkor nem áll fenn defláció. A jármű-üzemanyagárak csökkenése az ipar üzemanyag-igényes területein kedvezően érezte hatását. A makrogazdasági pénzügyi feltételek közül a pozitív külkereskedelmi és fizetési mérleg, valamint az államháztartási hiány tartósan alacsony szintje, a bruttó állami adósságállomány csökkentése nagyban javítja a visegrádi országok és a magyar gazdaság nemzetközi megítélésén túl a vállalatok helyzetét is.

A beruházások szempontjából kedvező, hogy a vállalatok nettó fizetőképessége javuló tendenciát mutat, a követelések állománya gyorsabban nő, mint a tartozások értéke. Az államilag támogatott, kedvező kamatozású beruházási hitelprogramok ösztönző szerepe a KKV beruházásainak növelése és rentabilitása szempontjából kiemelkedő jelentőségű.

A finanszírozás szempontjából jelentős szerepet játszanak az EU-ból érkező pályázati támogatások is. Az iparfejlesztő beruházások banki piaci kamatozású hitelekkel gyakran nem finanszírozhatók, mert a hitelkamatok (illetve a THM) nem termelhetők ki, mivel magasabbak, mint a termelésben és a szolgáltatásokban elérhető nettó profitráta. Ezért a hitelkamatoknak a profitrátánál alacsonyabbnak kell lenniük, mivel különben az eladósodás ördögi köre a vállalatokat csődbe kergeti.

A fejlődés tendenciáinak és kilátásainak megítéléséhez néhány további tényező mérlegelése elengedhetetlen. A fejlődés kulcstényezői közé tartozik a munkatermelékenység. E téren 2013-tól folyamatos, bár szerény mértékű növekedés tapasztalható Magyarországon és a térségben. A kapacitáskihasználtság alakulása nem csak a konjunktúra fontos mutatója, de javulása további beruházásokra ösztönöz (piacbővülés esetén). A külföldi működőtőke-beruházások vonzásában, ösztönzésében az államnak igen fontos szerepe van. [KATONA (2011)] A kapacitáskihasználtság Magyarországon 2012 óta folyamatosan növekedett és 2014-ben elérte, sőt minimálisan meghaladta az EU-28-ak átlagát. A reál fajlagos bérköltség és a reál effektív árfolyam a magyar gazdaságban 2013–14-ben csökkent, azaz a beruházók szempontjából javult.

Emellett fontos tényező a külkereskedelmi cserearányok javulása, ami egyértelműen az energiaárak számunkra kedvező alakulásának következménye. A gazdaságfejlesztés körképe jelenleg kedvező, de a tartós növekedési pályához a modernizációs beruházások mellett a humántőke-állomány gyarapítására és a kvalifikált foglalkoztatás bővítésére van (lenne) szükség. Ez utóbbi terén éppen a legjobban képzett munkaerő elvándorlása tartós gondot jelent. Mivel nemzetközi összehasonlításban a magyar fajlagos termelékenység a magasan szakképzett munka terén jóval magasabb, mint a fajlagos bérszínvonal, ezért a termelékenység további növelésével együtt a szakképzett munka bérének felzárkóztatására is sürgős szükség és lehetőség van. Nyilvánvaló, hogy ez csak közel párhuzamos folyamat lehet, a termelékenység-növelés primátusa mellett. Így a versenyképesség javítása és a jövedelemnövekedés együttes, tartós pozitív folyamattá válhat.

A közép-európai regionális együttműködés fejlesztése Magyarország számára 3 fő dimenzióban jelent lehetőséget, egyben feladatot az aktív külgazdasági és külpolitikai stratégiában: a Duna-völgyi térség fejlesztésének, a kárpát-mendencei együttműködésnek és a visegrádi térségi kooperációnak a dinamizálása és kiterjesztése.

Közép-Európa sorsát a XXI. század második évtizedében új erőviszonyok, adottságok, formálódó lehetőségek, fokozatosan tágítható keretek határozzák meg. A globalizáció kihívásai és feltételrendszere nem csak költségnyomást jelentenek Európában, hanem új válaszok keresésének kényszerét is a követhető fejlődési út kialakításában. [SCHLETT (2010)] Történelmileg és politikai-történetileg érdekes a XX. század eleji német Mitteleuropa-koncepciók tanulmányozása és értékelése, de korunkban nem nyújtanak támpontot. Németország gazdaságilag jelentős szerepet játszik Kelet-Közép-Európában, de a saját problémái miatt sem tud a gazdaságban a jelenleginél nagyságrendileg nagyobb szerepet vállalni a térségben.

A főleg osztrákok által képviselt korábbi Zentraleuropa-koncepciók arra épültek, hogy Ausztria és szomszédai a kelet–nyugati konfliktus enyhülésével, majd megszűntével szerves régiót alkothatnak, és Ausztria a Nyugat peremállamából ismét a centrumba kerülhet. A történelmi változások nyomán Kelet-Közép-Európa megszűnt a Nyugat és a Kelet nagyhatalmai között lévő és őrlődő Zwischeneuropa (köztes Európa) lenni, de 2015-ben a térségről megállapítható, hogy a többdimenziós fregmentáltság miatt még nem tudott a centrumba kerülni.

Kelet-Közép-Európa hátránya, hogy bár gyorsan kiépültek, és 25 éve működnek a piaccgazdaság intézményei, de nem tudott szervesen kifejlődni és

kiteljesedni a szociális piacgazdaság rajnai modellje (a skandináv és angolszász modellek pedig még kevésbé alkalmazhatók térségünkben). A felzárkózás érdekében jelentős gazdaságpolitikai lépéseket tesznek a térség országai, a lemaradás több tényezője viszont tartóssá vált: csökkenő bérhányad, fejlettségi szakadék (néhány időszakban kissé közeledés, majd a válságban újra távolodás volt megfigyelhető), szakképzett munkaerő elvándorlása, a hazai megtakarítások és saját forrású beruházások nem elegendő volta. A versenyképesség növelésének útja éppen a beruházások révén való termelékenységnövekedés, amely alapot nyújt a bérek felzárkóztatására (a termelékenységnél szerényebb ütemben) és a belső piac bővítésére.

Kelet-Közép-Európa kívánatos jövője a kiépülő, versenyképes, felzárkózó szociális piacgazdaság. Ehhez Kelet-Közép-Európában tartós, szerves fejlődésre van szükség és arra, hogy az együttműködésben a külgazdasági és külpolitikai szempontok egymást kölcsönösen kiegészítő, felerősítő tényezővé váljanak, amelyre építve a térség felemelkedő régióvá válhat, így súlyát és szerepét növelheti az Európai Unióban.

Irodalomjegyzék

- BOD Péter Ákos: A válság aktuálissá teszi a szociális piacgazdasági modellt. *Magyar Szemle*, 2009/11–12. 174–179.
- BOTOS Katalin: Európa kettős szorításban. In: FARKAS B. (szerk.): *A lisszaboni folyamat és Magyarország*. Szeged, 2007. 33–47.
- BOTOS Katalin: *Pénzügypolitika – gazdaságpolitika*. Budapest, Tarsoly, 2011. 287.
- CSABA László: *Európai közgazdaságtan*. Budapest, Akadémiai, 2014. 198.
- CSATH: A magyar versenyképesség és „puha tényezői”. *Valóság*, 2008/11. 1–13. ec.europa.eu/regional_policy/sources/.../mag37_hu.pdf (Az EU Duna-stratégijáról)
- FARKAS Beáta: Lisszaboni nemzeti reformprogram – ábránd és valóság. In: FARKAS B. (szerk.): *A lisszaboni folyamat és Magyarország*. Szeged, 2007. 47–71.
- HALMAI Péter: Európa esélye: A lisszaboni stratégia. Az integrált strukturális reformok hatásai. *Magyar Tudomány*, 2006/9. 1057–1071.
- KÁDÁR Béla: Deficitjeink. *Pénzügyi Szemle*, 2008/2. 171–182.

- KATONA Klára: *Vonzások és választások a tőkepiacon*. Budapest, Gondolat, 2007. 244.
- KATONA Klára: Az állam szerepe a külföldi működő tőke motiválásában és hatékonyságában. In: KATONA Klára (szerk.): *Vállalati versenyképesség és az állam szerepe*. Budapest, Pázmány Press, 2011. 71–96.
- KISS J. László: *Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2003. 392.
- KÖRÖSI István: Szűkös vagy bőséges-e a humán tőke? Az állami szerepvállalás jelentősége a humán tőke gyarapításában és a kutatás-fejlesztésben az Európai Unióban és Magyarországon. *Heller Farkas Füzetek*, 2012/1–2. 78–96.
- LÓRÁNT Károly: A rendszerváltás húsz éve Közép-Kelet-Európában. *Nemzeti Érdek*, 2009/3. 16–38.
- PALÁNKAI Tibor: Nemzet és globalizáció. *Magyar Tudomány*, 2009/4. 441–459.
- SCHLETT András: A harmadik út – avagy a neoliberalizmus álruhája. *Polgári Szemle*, 2010/1. 82–93.